

Ks. MAREK JODKOWSKI

Wydział Teologii

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Olsztyn

Parafia Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Iławie w XIX i I poł. XX w.

Streszczenie: Kamień węgielny pod nowy obiekt sakralny w Iławie został położony 27 czerwca 1858 r., a jego poświęcenie – 31 maja 1860 r. Iławską placówkę duszpasterską podniesiono do rangi parafii 24 grudnia 1860 r. Dwa lata później erygowano we wspomnianej miejscowości prywatną szkołę katolicką. Dom parafialny wybudowano w latach 1866–1867. Kościół w stylu modernistycznym wzniesiono w latach 1931–1933. W 1861 r. mieszkało w Iławie 241 katolików, natomiast w 1879 r. do parafii należało 840 osób. Na początku lat trzydziestych XX w. w parafii mieszkało 2,4 tys. katolików. W 1877 r. kapitał erekcyjny parafii wynosił 4 531,61 marek, natomiast tzw. kapitał proboszczowski – 11 506,30 marek.

Słowa kluczowe: diaspora, diecezja chełmińska, diecezja warmińska, Kościół katolicki, Mazury, Niemcy, parafia, Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie, Stowarzyszenie świętych Bonifacego i Wojciecha, Warmia.

1. Rys historyczny

Wiosna Ludów zapoczątkowała w historii Prus nową epokę, która charakteryzowała się szeregiem zmian społeczno-politycznych. Doprowadziły one do ogłoszenia 31 stycznia 1850 r. okrojonej konstytucji. Od tego czasu przestała obowiązywać zasada nadzoru państwa nad Kościołem (*ius circa sacra*). Sprzyjające warunki do rozwoju organizacji kościelnych, a także prawo erygowania nowych placówek duszpasterskich umożliwiły biskupom katolickich diecezji podejmowanie działalności pastoralnej na obszarach, które już 16 lipca 1821 r. papież Pius VII bullą *De salute animarum* powierzył ich opiece¹.

Zmianę struktury konfesyjnej Iławy przyniosło w poł. XIX w. przeniesienie z Bonn czwartego szwadronu należącego do ósmego regimentu ułanów².

¹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004, s. 15.19; R. Traba, *Kościół rzymskokatolicki*, w: *Historia Pomorza*, t. 4, (1850–1918), cz. 2, *Polityka i kultura*, red. S. Salmonowicz, Toruń 2002, s. 473.

² J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, Danzig 1905, s. 154; S. Achremczyk, *Iława. Dzieje miasta 1305–2005*, Olsztyn 2005, s. 106.

Początkowo kapelan wojskowy sprawował cztery razy w roku nabożeństwa w iławskiej gospodzie, w których brała udział również ludność cywilna³. Brakowało jednak zaplecza do rozwoju katolickiej placówki duszpasterskiej. Z pomocą przyszedł Fryderyk Wilhelm IV, który 3 listopada 1855 r. przekazał nieodpłatnie katolikom ruiny spalonego budynku będącego dawnym wojskowym maneżem⁴. Już 8 lutego 1856 r. do celebrowania mszy św. w Iławie delegowano proboszcza z Radomna – Davida Thomasa Rejskiego. Odprawiał on katolickie nabożeństwa osiem razy w roku w szkole ewangelickiej, potem w prywatnym mieszkaniu Trederów⁵. Z czasem miejscowa wspólnota katolicka powierzyła ks. Rejskiemu i właścicielowi ziemskiemu Trederowi przejęcie placu pod budowę kościoła, który przekazał magistrat na wniosek nadprezydenta prowincji Franza Augusta Eichmanna z 10 marca 1856 r. Wspomniana parcela posiadała 98 stóp długości i 56 stóp szerokości. Rajcy miejscy postanowili, że gminie katolickiej zostanie ofiarowana również stajnia przylegająca do maneżu, dzięki czemu długość działki zwiększyła się o 100 stóp, natomiast szerokość o 17 i 15 stóp⁶.

Niestety, iławscy katolicy należeli do ubogiej ludności i nie byli w stanie sfinansować inwestycji budowlanej. Podporą okazał się magistrat, który wydał zezwolenie na przeprowadzenie tzw. kolekty domowej. Ponadto został utworzony komitet budowy kościoła, który nawoływał katolików do opodatkowania się na rzecz przyszłej świątyni. Z powyższej kolekty domowej zebrano 25 talarów, ze zbiórki w diecezji chełmińskiej – 827 talarów, warmińskiej – 26 talarów, we Wrocławiu – 4 talary. Kapituła Katedralna z Pelplina wpłaciła na ten cel 500 talarów, proboszcz ks. Rejski – 50 talarów, właściciel ziemski Treder – 50 talarów, właściciel ziemski Bruno Grzywatz z Nowego Miasta – 100 talarów⁷.

Kamień węgielny pod nowy obiekt sakralny został poświęcony 27 czerwca 1858 r. w obecności rajców miejskich⁸. Do wzniesienia budowli użyto cegieł ze wspomnianego, spalonego maneżu⁹. Uroczystość konsekracji ku czci Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, której przewodniczył biskup pomocniczy diecezji chełmińskiej – ks. Jerzy Jeschke, miała miejsce 31 maja 1860 r.¹⁰. Pierwszym duszpasterzem iławskim mianowano 18 lipca 1860 r. Heinricha Benjamina, który był wikariuszem w Oliwie¹¹. Iławską placówkę misyjną

³ *Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin*, Pelplin 1904, s. 247; *Rocznik diecezji warmińskiej* 1985, Olsztyn 1985, s. 220.

⁴ J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 154; por. Archiwum Zarządu Generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn (dalej: Arch. Paderborn), Teczka: Deutsch Eylau (9.01.1863).

⁵ Por. W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000, s. 25; H. Mross, *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995, s. 264.

⁶ J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 154.

⁷ *Tamże*, s. 154–155; S. Achremczyk, *dz. cyt.*, s. 107.

⁸ J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 155; W. Zawadzki, *dz. cyt.*, s. 25; *Rocznik...*, s. 220.

⁹ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (9.01.1863).

¹⁰ J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 155; W. Zawadzki, *dz. cyt.*, s. 25; S. Achremczyk, *dz. cyt.*, s. 107.

¹¹ *Schematismus...*, s. 247; H. Mross, *dz. cyt.*, s. 10.

podniesiono do rangi parafii 24 grudnia 1860 r.¹², a dotychczasowy duszpasterz został ustanowiony administratorem tej parafii 10 lutego 1862 r.¹³

Z 1863 r. pochodzi opis wyposażenia świątyni. W jej wnętrzu znajdował się wówczas ołtarz, cztery obrazy, pięć chorągwi i małe organy. Kielich został подарowany przez biskupa chełmińskiego, natomiast puszka do przechowywania hostii – przez dobroczyńców z Pelplina. Dzięki kolekcje przeprowadzonej w powiecie lubawskim w 1862 r. zakupiono trzy dzwony i monstrancję. Żeńskie towarzystwo św. Bonifacego w Münster podarowało na rzecz parafii 2 ornaty mszalne, humerały, korporały, puryfikaterze i lawaterze¹⁴. Na marginesie należy dodać, że w 1877 r. brakowało w kościele ołtarzy bocznych, do których posiadano jedynie mensy¹⁵.

Prywatną szkołę katolicką utworzono w Iławie 9 stycznia 1862 r. Początkowo uczyło się w niej 33 dzieci, natomiast w 1863 r. – 40¹⁶. Erygowanie wspomnianej placówki oświatowej stało w sprzeczności z oczekiwaniami magistratu. Urzędnicy optowali jedynie za zatrudnieniem w ewangelickiej szkole miejskiej katolickiego nauczyciela, na co społeczność katolicka nie wyraziła zgody. Ostatecznie, z kasy komunalnej wypłacano katolickiemu duchownemu 30 talarów rocznie za prowadzenie lekcji religii¹⁷. W 1877 r. szkoła i mieszkanie nauczyciela znajdowały się w dawnym domu parafialnym, kupionym wcześniej za 2 867 talarów i 20 srebrnych groszy¹⁸. W 1887 r. uczyło się w niej 54 uczniów, w 1902 r. – 122 (56 chłopców i 66 dziewczyn)¹⁹. Szkoła została zamknięta w 1910 r. z powodu trudności finansowych²⁰.

W latach 1866–1867 wybudowano nowy dom parafialny oraz stajnię²¹, ponieważ dotychczasowa plebania znajdowała się dość daleko od kościoła²². Na marginesie warto dodać, że w 1867 r. kupiono w Suszu dom misyjny za 1,5 tys. talarów, w którym sprawowano co miesiąc nabożeństwa. Część pomieszczeń adaptowano także na prywatną szkołę katolicką. Koszty celebracji mszy św. przez zamiejscowych księży pokrywało Stowarzyszenie świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie w wysokości 100 talarów rocznie²³. W ostatnim dziesięcioleciu XIX w. wysuwano postulat wprowadzenia

¹² *Schematismus...*, s. 247; W. Zawadzki, *dz. cyt.*, s. 25; *Rocznik...*, s. 220.

¹³ J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 155.

¹⁴ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (9.01.1863). J. Kaufmann zanotował, że dzwony kościelne poświęcono w dn. 30 października 1861 r. Być może chodziło jedynie o sygnaturkę. Zob. J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 155.

¹⁵ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (25.02.1877).

¹⁶ *Tamże* (9.01.1863).

¹⁷ *Tamże* (25.02.1877).

¹⁸ *Tamże*.

¹⁹ J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 155.

²⁰ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (27.05.1924).

²¹ *Tamże* (25.02.1877).

²² *Tamże* (26.05.1868).

²³ *Tamże*.

okresowych nabożeństw w Kisielicach. Niestety, odpowiedź władz w Berlinie z 11 sierpnia 1894 r. była odmowna, podobnie jak stanowisko rejencji kwi-dzyńskiej z 10 lutego 1896 r. oraz nadprezydenta Prus Zachodnich z 1 lipca 1896 r.²⁴.

Powierzchnia iławskiego kościoła (130 miejsc siedzących) była zbyt mała wobec zwiększającej się liczby wiernych. Projekty nowej świątyni opracowano już w lipcu 1914 r. Niestety, wybuch wojny pokrzyżował zamiary miejscowych katolików²⁵. Warto wspomnieć, że z myślą o budowie nowej świątyni utworzono w 1910 r. fundusz budowlany, który w ciągu kilku lat osiągnął poziom 70 tys. marek, jednak w okresie wielkiej inflacji w Niemczech (lata 1919–1923) powyższe aktywa straciły niemal całkowitą wartość²⁶.

W okresie międzywojennym wspólnota katolicka stanęła wobec potrzeby przeprowadzenia remontu w zaniedbanej dotychczas świątyni. Zamiary budowy nowego kościoła zepchnęły bowiem na dalszy plan troskę o posiadany obiekt sakralny²⁷. W końcu, w 1920 r. wykonano za 19 tys. marek renowację zewnętrznej bryły świątyni, a w 1921 r. – remont wnętrza w podobnej cenie. Na przeprowadzenie opisywanych prac miejscowa gmina katolicka zaciągnęła pożyczkę. W 1921 r. dysponowała ona jedynie 6 tys. marek na spłatę zaległości finansowych²⁸. Warto wspomnieć, że tego samego roku wybudowano nowe organy²⁹, a na jesieni 1924 r. poszerzono teren cmentarza katolickiego i wzniesiono przy nim nowe ogrodzenie³⁰.

Okres międzywojenny przyniósł również nową przynależność państwową opisywanego regionu. Po pierwszej wojnie światowej znaczna część diecezji chełmińskiej znalazła się w granicach Polski. Na obszarze państwa niemieckiego pozostało 11 placówek duszpasterskich we wschodniej części diecezji (usytuowanych na dodatek w diasporze), w tym również parafia iławska. Na tym tle powstawało wiele problemów administracyjnych. Diecezjalne stowarzyszenia zbierały składki na niemieckie parafie diaspory katolickiej w walucie polskiej, której wartość poza granicami nie była zbyt wygórowana. Z tego względu od stycznia do października 1920 r. ani iławski proboszcz, ani organista nie otrzymali zapomogi finansowej. We wspomnianym roku pojawiła się również możliwość kupna nieruchomości leżącej w pobliżu kościoła za 100 tys. marek w celu jego rozbudowy i wzniesienia nowej plebanii. Proboszcz nosił się z zamiarem wzięcia pięcioprocentowej pożyczki na wspomnianą inwestycję. Ze sprzedaży starej plebanii, której pokoje były ciasne i stęchłe³¹, miało wpłynąć

²⁴ *Tamże*, Missionsbericht 1902.

²⁵ *Tamże* (18.08.1930).

²⁶ *Tamże*, Missionsbericht 1926.

²⁷ *Tamże*, Missionsbericht 1926 (24.08.1921).

²⁸ *Tamże*.

²⁹ *Tamże* (27.05.1924).

³⁰ *Tamże*.

³¹ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), I. HA Rep. 151 Finanzministerium, Nr. 1202, k. 23v-24.

ok. 50 tys. marek³². Powyższych planów jednak nie zrealizowano³³, prawdopodobnie z powodów ekonomicznych. Ponadto rozbudowa świątyni pod względem technicznym nastroczała wiele problemów. O ile w 1860 r. obiekt sakralny znajdował się na peryferiach miasta, to w 1930 r. był budynkiem narożnym na zbiegu dość ruchliwych ulic. Hałas niejednokrotnie przeszkadzał uczestnikom nabożeństw, a wyjście z kościoła wprost na ulicę stanowiło zagrożenie bezpieczeństwa pieszych³⁴.

Nowe plany kościoła, opracowane przez instytucje rządowe, stanowiły odwołanie do barokowej architektury sakralnej. Władzom państwowym w Berlinie zależało jednak, żeby wspomnianemu obiektowi nadać współczesny wygląd³⁵. Kosztorys zyskał ostatecznie akceptację ministerstwa finansów. Wybudowanie świątyni wraz z wyposażeniem miało wynieść 220 tys. marek, natomiast wzniesienie plebanii – 42 tys. marek. Na posiedzeniu zarządu kościelnego 1 sierpnia 1930 r. postanowiono rozpocząć inwestycję od budowy kościoła. Obliczono, że wydatki na obiekt sakralny bez wyposażenia wyniosą 190 tys. marek. Przewidywano wówczas następujące źródła finansowania budowy: dotacja ze strony państwa – 45 tys. marek, z odsetek – 10 tys. marek, z funduszu budowlanego oraz zbiorów – 10 tys. marek, z dotacji władz prowincjonalnych za 1930 r. – 10 tys. marek, ze sprzedaży posiadanych nieruchomości – 60 tys. marek, z planowanej dotacji władz prowincjonalnych na 1931 r. – 10 tys. marek. Spodziewane wpływy miały przynieść w sumie 145 tys. marek. Brakowało zatem 45 tys. marek. Na budowę plebanii, przy założeniu, że dotychczasowy dom parafialny zostanie sprzedany za odpowiednią cenę, należało przeznaczyć ok. 20 tys. marek. Brakująca suma na przeprowadzenie całej inwestycji stanowiła przynajmniej 65 tys. marek. Miejskowa wspólnota katolicka zamierzała wziąć pożyczkę do 40 tys. marek, ale wciąż brakowało 25 tys. marek. Warto podkreślić, że współudział państwa w przeprowadzeniu inwestycji był obwarowany koniecznością posiadania przez parafię gwarancji finansowych. Ponownie zwrócono się o pomoc do zarządu generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn³⁶, które jednak zachowało duży sceptycyzm wobec zakładanego kosztorysu. Sugerowało ono obniżenie kosztów inwestycji oraz zwrócenie się z prośbą o dotację do diecezji augsburskiej, która

³² Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (20.10.1920; 24.08.1921). Zob. także A. Kopiczko, *Duchowieństwo...*, cz. 1, s. 23. Sytuacja parafii iławskiej zmieniła się 6 grudnia 1922 r., kiedy został podpisany dekret nuncjatury w Niemczech *Cum post adjunctionem* erygujący pomezzańską administraturę apostolską pod zarządem biskupa warmińskiego. Konkordat zawarty przez Stolicę Apostolską z Prusami 14 czerwca 1929 r. włączył ostatecznie pomezzańską administraturę apostolską do diecezji warmińskiej. *Tamże*, s. 25. Zob. także A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku*, Pelplin 1994, s. 87–88.

³³ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (27.05.1924).

³⁴ *Tamże* (18.08.1930).

³⁵ Por. GStA PK, I. HA, Rep. 151 Finanzministerium IV, Nr. 1804 (2.05.1927; 19.05.1928).

³⁶ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (18.08.1930).

materialnie wspierała diecezję warmińską³⁷. Biskup-nominat Maksymilian Kaller uznał przedsięwzięcie niosące z sobą tak duże wydatki za „absolutnie niepotrzebne” (*absolut unnötig*)³⁸. Na przełomie 1930 i 1931 r. ze strony Stowarzyszenia św. Bonifacego (zarówno z komitetu diecezjalnego, jak i struktur ponaddiecezjalnych) przeznaczono na budowę świątyni 9 tys. marek³⁹. Z zaprzyjaźnionej diecezji augsburskiej uzyskano zaś do lutego 1931 r. – 3 tys. marek⁴⁰.

Wartość kosztorysu budowy kościoła i plebanii obniżono ostatecznie do 150 tys. marek. Nowe plany inwestycyjne odrzuciły jednak władze państwowe. W odpowiedzi diecezja warmińska złożyła zażalenie wobec powyższej decyzji. Po rozmowach z prezesem rejencji kwidzyńskiej Carlem Buddingiem, który zaproponował kolejną modyfikację planów, przewidywane koszty realizacji projektów podwyższono do 175 tys. marek⁴¹. Warto wspomnieć, że szkice architektoniczne kościoła i plebanii opracował katedralny mistrz budowlany z Paderborn Kurt Matern⁴².

Budowę świątyni rozpoczęto na jesieni 1931 r., a już w styczniu 1933 r. była ona gotowa w stanie surowym. W tym czasie brakowało jeszcze drewnianego zadaszenia, podłogi, drzwi, empory organowej, zewnętrznego otynkowania, okien w części prezbiterialnej, aneksach i zakrystii, jak również wyposażenia wnętrza. Należy podkreślić, że za dotychczasowe prace zapłacono 130 tys. marek. W tym celu spożytkowano następujące fundusze pozaparafialne:

1. Pomoc władz państwowych i prowincjonalnych – 77 tys. marek;
2. Dotacje ze Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha we Fromborku – 5 tys. marek;
3. Zapomogi ze Stowarzyszenia św. Bonifacego w Augsburgu – 3 tys. marek.

Wspólnota parafialna przeznaczyła na wspomniane prace poniższe środki własne:

1. Pożyczki oraz pieniądze pod zastaw hipoteczny – 20 tys. marek;
2. Z parafialnego towarzystwa budowy kościoła – 6 tys. marek;
3. Ze składek oraz dochodów z podatku kościelnego – 9 tys. marek⁴³.

Brakowało zatem ok. 50 tys. marek. W tym celu zamierzano zaciągnąć gwarantowaną pożyczkę o wartości 20 tys. marek w berlińskim Towarzystwie opieki nad kulturą katolicką (*Hilfsgemeinschaft für katholische Kulturpflege Berlin*). Pozostała kwota pochodziłaby ze sprzedaży należących do parafii nieruchomości, w tym również dotychczasowej plebanii. Ponieważ sprzedaż gruntów była

³⁷ *Tamże* (23.09.1930).

³⁸ *Tamże* (16.09.1930).

³⁹ *Tamże* (Winter 1930/1931).

⁴⁰ *Tamże* (7.02.1931).

⁴¹ *Tamże* (10.04.1931). Por. GStA PK, I. HA Rep. 151 Finanzministerium, Nr. 1202, k. 74v-75.

⁴² Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (10.04.1931). Na temat wspomnianego architekta zob. M. Jodkowski, *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821-1945*, Olsztyn 2011, s. 207.

⁴³ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (23.01.1933). Zob. także GStA PK, I. HA Rep. 151 Finanzministerium, Nr. 1202, k. 164, 202-203, 229v.

w tym okresie – najprawdopodobniej ze względów ekonomicznych – niemal niemożliwa, władze powiatowe miały udzielić omawianej placówce duszpasterskiej kredytu o wartości 20 tys. marek⁴⁴.

Nowy kościół, wzniesiony w stylu modernistycznym, konsekrował w czerwcu 1933 r. bp Maksymilian Kaller ku czci Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny⁴⁵. W poł. lat 30. XX w. władze diecezjalne zamierzały wybudować w Iławie dom katechetyczny. Podobne istniały już w Elku i Wystruci. Obawy związane z powodzeniem przedsięwzięcia budziło zadłużenie parafii, wynoszące w 1936 r. – 41 tys. marek⁴⁶. Zarząd generalny Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn zadeklarował pomoc w realizacji budowy opiewającą na kwotę 30 tys. marek. Zastrzegł on jednak przeprowadzenie rewizji planów omawianego domu katechetycznego⁴⁷. Już na przełomie 1936 i 1937 r. Stowarzyszenie św. Bonifacego przekazało na ten cel 2 500 marek⁴⁸, ale ze względu na finansowanie budowy kościoła w Cyntach większość funduszy miała zostać ofiarowana w następnym roku. Warto zaznaczyć, że wspomniany dom katechetyczny znalazł się na tzw. liście budynków uprzywilejowanych. Finansowanie takiego rodzaju przedsięwzięć należało do priorytetowych spraw powyższego stowarzyszenia⁴⁹.

W 1939 r. zgłaszano potrzebę przeprowadzenia licznych remontów w parafii, m.in. wyposażenia kaplicy chrzcielnej, dokończenia renowacji organów, wymiany uszkodzonych dzwonów, doprowadzenia instalacji wodno-kanalizacyjnej do kościoła. Oprócz tego w świątyni brakowało odpowiedniego baldachimu i świeczników ołtarzowych. Rysy ścian domu parafialnego, spowodowane ruchem ulicznym i bliskim położeniem od torów kolejowych, czekały na gruntowny remont. Również ogrodzenie cmentarza z 1933 r. wymagało odświeżenia⁵⁰.

Urząd proboszcza bądź administratora w parafii iławskiej do drugiej wojny światowej pełnili następujący duchowni: Heinrich Benjamin (od 1860 r.), Michael Czapiewski (od 1866 r.), Franz Żurawski (od 1869 r.), Rudolf Gehrt (od 1870 r.), Maximilian Brandenburg (w 1873 r.), Viktor Schleger (od 1873 r.), Felix Dobbek (od 1889 r.), Georg Pabusch (od 1899 r.), Atanasius Bloch (od 1901 r.), Reginald Hackert (od 1912 r.), Stanislaus Zabrocki (w 1917 r.), Johannes Krysinski (od 1918 r.), Paul Andreas Masiak (1919 r. – zastępstwo), Albert Maier (od 1921 r.) i Bruno Basner (od 1935 r.)⁵¹.

⁴⁴ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (23.01.1933).

⁴⁵ *Tamże*, Missionsbericht 1935; S. Achremczyk, *dz. cyt.*, s. 134.

⁴⁶ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (26.08.1936). Zob. także A. Kopiczko, *Duchowieństwo...*, cz. 1, s. 171.

⁴⁷ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (18.10.1937).

⁴⁸ *Tamże* (2.07.1936).

⁴⁹ *Tamże* (22.11.1937).

⁵⁰ *Tamże* (7.06.1939).

⁵¹ H. Mross, *dz. cyt.*, s. 417; A. Kopiczko, *Katalog duchowieństwa katolickiego w diecezji warmińskiej (do 1945 roku)*, Olsztyn 2003, s. 23; tenże, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2003, s. 17–18.174; W. Zawadzki, *dz. cyt.*, s. 25.

2. Struktura ludnościowa

Według spisu ludności z 3 grudnia 1861 r. w powiecie suskim było 43 881 protestantów i 3 070 katolików⁵². Zdaniem J. Kaufmanna w Iławie mieszkało wówczas 241 katolików. Kolejny spis ludności przeprowadzony sześć lat później określał liczbę katolików w opisywanej parafii na 603 (z czego 339 w Iławie)⁵³. W 1876 r. liczba parafian odnotowana na podstawie listy tzw. kartek do spowiedzi św. wielkanocnej, a zatem źródła obarczonego dużym prawdopodobieństwem błędu, wynosiła 876 (w tym 367 z Iławy). Do szkoły uczęszczało wówczas 62 uczniów, w tym 10 z rodzin mieszanych⁵⁴. W 1879 r. do omawianej parafii należało 840 osób (w tym 400 z Iławy). W zajęciach katolickiej szkoły brało udział 61 dzieci (w tym 7 ze wsi)⁵⁵. W 1883 r. na obszarze parafii mieszkało 805 katolików (w tym 480 w Iławie). Odnotowano w tym czasie 153 katolickie rodziny. W katolickiej szkole uczyło się 65 uczniów⁵⁶. W 1888 r. liczba parafian opisywanej placówki duszpasterskiej wzrosła do 962 (w tym 532 z Iławy), a liczba rodzin mieszkających na jej obszarze – do 239. Dzieci w wieku szkolnym było wówczas 134 (w tym 85 z Iławy). Do katolickiej szkoły chodziło 83 uczniów, natomiast do protestanckich – 51 katolików⁵⁷.

W 1902 r. do parafii należało 1 534 katolików (w tym 866 w Iławie). Liczba dzieci objętych obowiązkiem nauczania wynosiła 340 (w tym 192 w Iławie). Na zajęciach prowadzonych w szkole katolickiej uczestniczyło 122 uczniów, a pozbawionych katolickich lekcji religii pozostawało 60⁵⁸. Na pocz. lat 20. XX w. liczba parafian zmniejszała się wskutek migracji ludności polskiej. W 1923 r. w parafii było 1,9 tys. katolików⁵⁹. Podobną liczbę odnotowano również w 1926 r. W tym czasie ok. 300 uczniów chodziło do szkół niekatolickich, w których zagwarantowano możliwość uczęszczania na katolicką katechezę. W zajęciach gimnazjalnych brało udział 30 katolików, natomiast w wyższej szkole żeńskiej – 26⁶⁰. Trzy lata później w 55 miejscowościach należących do parafii mieszkało 2 260 osób. Poza tym na jej terenie przebywało ok. 100 robotników sezonowych. Liczba katolickich uczniów objętych obowiązkiem nauczania wynosiła wówczas 359 (w tym 249 z Iławy)⁶¹.

W 1932 r. liczba katolików w parafii zwiększyła się do 2 400 (w tym 1 800 w Iławie)⁶². W poł. lat 30. XX w. powtarzano wcześniejsze zestawienia

⁵² Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (9.01.1863).

⁵³ *Tamże* (26.05.1868).

⁵⁴ *Tamże* (25.02.1877).

⁵⁵ *Tamże* (14.01.1880).

⁵⁶ *Tamże* (9.06.1884).

⁵⁷ *Tamże*, Missionsbericht 1888.

⁵⁸ *Tamże*, Missionsbericht 1902.

⁵⁹ *Tamże*, Missionsbericht 1923.

⁶⁰ *Tamże*, Missionsbericht 1926. W gimnazjum lekcje religii prowadził katolicki nauczyciel, natomiast w wyższej szkole żeńskiej – proboszcz; zob. *tamże*.

⁶¹ *Tamże*, Missionsbericht 1929.

⁶² *Tamże*, Missionsbericht 1932.

statystyczne dotyczące katolickich mieszkańców⁶³. Rok przed wybuchem drugiej wojny światowej parafia liczyła ok. 2,5 tys. wiernych (w tym ok. 2 tys. z Iławy). W niekatolickich szkołach uczyło się wówczas ok. 360 katolickich uczniów (w tym ok. 300 w Iławie)⁶⁴.

3. Dane statystyczne dotyczące duszpasterstwa

W 1860 r. ochrzczono 10 dzieci oraz pobłogosławiono dwa związki małżeńskie. Zgłoszono w tym czasie pięć pogrzebów. Rok później odnotowano 24 chrzty, 18 pogrzebów i 9 ślubów⁶⁵. W 1862 r. liczba chrztów wynosiła 26, ślubów – 8, a pogrzebów – 22⁶⁶. W okresie wielkanocnym uczestniczyło w spowiedzi św. i przyjęło komunię św. 420–440 osób. Rok później w każdą niedzielę spowiadało się 15–30 osób⁶⁷. W 1876 r. przystąpiły do komunii św. wielkanocnej 544 osoby, w tym znaczna liczba robotników zatrudnionych przy budowie linii kolejowej. W 1876 r. ochrzczono 46 dzieci, asystowano przy 9 ślubach oraz pochowano 20 zmarłych⁶⁸. Trzy lata później na niedzielne nabożeństwa przychodziło 300–500 osób. W tym czasie udzielono 1 200 komunii św., a w okresie wielkanocnym – 500. Liczba chrztów w analizowanym roku wzrosła do 58, pogrzebów – do 30, zaś ślubów zmniejszyła się nieznacznie do 6⁶⁹. W 1883 r. uczęszczało na niedzielne nabożeństwa 300 wiernych. Zgłoszono wówczas 43 chrzty, 4 śluby i 24 pogrzeby⁷⁰. W 1887 r. odnotowano 53 chrzty, 3 śluby i 25 pogrzebów. Rok później w niedzielnych nabożeństwach brało udział 350 osób, a do komunii św. wielkanocnej przystąpiło 483 wiernych⁷¹.

W 1902 r. w niedzielnych nabożeństwach brało udział ok. 500 osób. W tym czasie udzielono 1 900 komunii św., a w okresie wielkanocnym – 915. Odkonano wówczas 76 chrztów, 9 ślubów i 26 pogrzebów⁷². W 1920 r. odnotowano 117 chrztów (w tym 7 dzieci z rodzin mieszanych wyznaniowo i 15 panieńskich), w 1921 r. – 99 (w tym 10 z rodzin mieszanych i 13 panieńskich), a w 1922 r. – 90 (w tym 9 z rodzin mieszanych i 14 panieńskich). Liczba ślubów w 1920 r. stanowiła 35 (w tym 7 z osobami innych wyznań), w 1921 r. – 21 (w tym 5 z osobami innych wyznań), a w 1922 r. – 24 (w tym 7 z osobami innych wyznań). W 1921 r. udzielono 1 700 komunii św. wielkanocnych, a w 1922 r. – 1 526⁷³.

⁶³ *Tamże*, Missionsbericht 1935.

⁶⁴ *Tamże*, Missionsbericht 1938.

⁶⁵ *Tamże* (9.01.1863).

⁶⁶ *Tamże*.

⁶⁷ *Tamże*.

⁶⁸ *Tamże* (25.02.1877).

⁶⁹ *Tamże* (14.01.1880).

⁷⁰ *Tamże* (9.06.1884).

⁷¹ *Tamże*, Missionsbericht 1888.

⁷² *Tamże*, Missionsbericht 1902.

⁷³ *Tamże*, Missionsbericht 1923.

W II poł. lat 20. XX w. niedzielne i świąteczne nabożeństwa sprawowano o godz. 8.00, 9.00 i 10.30. W dni powszednie odprawiano dwie msze św.⁷⁴ Z kolei w poł. lat 30. niedzielne nabożeństwa celebrowano o godz. 7.00 (msza św.), 8.00 (msza św. z udziałem młodzieży) i 10.00 (msza św. z kazaniem)⁷⁵.

4. Finanse parafii

Koszty budowy dziewiętnastowiecznego kościoła katolickiego wyniosły 2 832 talary⁷⁶. Z tego tytułu parafia posiadała dług o wartości 1 800 talarów. W jego likwidację włączyła się m.in. kuria biskupia w Pelplinie, przekazując sukcesywnie 400, 300 i 353 talary. Do 1863 r. zadłużenie parafii zmalało do 500 talarów⁷⁷. W 1868 r. całkowity kapitał fundacji kościelnych i proboszczowskich opiewał na 3 474 talary 16 srebrnych groszy i 6 fenigów. Kapitał erekcyjny parafii posiadał wartość 1 083 talarów 3 srebrnych groszy i 8 fenigów, tzw. kapitał proboszczowski – 1 835 talarów 12 srebrnych groszy i 10 fenigów, kapitał na rzecz uposażenia organisty – 450 talarów oraz płynne aktywa kościelne – 106 talarów⁷⁸.

W 1877 r. kapitał erekcyjny parafii wynosił 4 531,61 marek, natomiast tzw. kapitał proboszczowski – 11 506,30 marek. Były one częściowo wypożyczone pod zastaw hipoteczny bądź ulokowane w papierach wartościowych. Proboszcz otrzymywał również donację w ramach fundacji arcyksięcia Maximiliana. Odsetki od przeznaczonej na ten cel kwoty 1 tys. guldenów austriackich dawały przeciętnie 64–66 marek rocznie. Powyższą sumę wypłacała kasa biskupia w Pelplinie⁷⁹. Oprócz tego na roczną pensję proboszczowską składały się odsetki ze wspomnianego kapitału proboszczowskiego – ok. 580 marek oraz zapomoga ze Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 750 marek⁸⁰. W 1879 r. proboszcz zarabiał 1 342,17 marki. W tym czasie nauczyciel katolicki pobierał wynagrodzenie za pracę organisty – 60,75 marek, z dobrowolnych składek uczniów za naukę w szkole – 40 marek, ze wspólnoty parafialnej – 6,50 marek oraz z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 720 marek. Ostateczna suma przychodów nauczyciela wynosiła 827,25 marek⁸¹. W 1883 r. na poczet rocznej pensji proboszczowskiej składały się następujące przychody: z fundacji mszalnych – 200,15 marek, odsetki z tzw. kapitału proboszczowskiego – 760,73 marek, z fundacji Maximiliana – 64 marki, z *iura stole* – 140 marek, z tzw. dziesięciny osobistej – 45 marek

⁷⁴ *Tamże*, Missionsbericht 1926. W 1932 r. nabożeństwa w ciągu tygodnia celebrowano o godz. 7.00 i 7.30. Zob. *tamże*, Missionsbericht 1932.

⁷⁵ *Tamże*, Missionsbericht 1935.

⁷⁶ J. Kaufmann, *dz. cyt.*, s. 155.

⁷⁷ Arch. Paderborn, Teczka: Deutsch Eylau (9.01.1863).

⁷⁸ *Tamże* (26.05.1868).

⁷⁹ *Tamże* (25.02.1877).

⁸⁰ *Tamże*.

⁸¹ *Tamże* (14.01.1880).

oraz z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 900 marek. W sumie proboszcz otrzymywał 2 109,88 marek. W tym czasie nauczyciel pobierał z tytułu wynagrodzenia pensję organisty – 55,50 marek, za pracę w szkole – 21 marek, w ramach tzw. dziesięciny osobistej – 6 marek, z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 315 marek, ze Stowarzyszenia św. Bonifacego w Bambergu – 450 marek. Łączna kwota przekazywanych nauczycielowi należności wynosiła 847,50 marek⁸². Na rzecz wystroju świątyni, w tym wykonania ołtarzy, parafianie ofiarowali w latach 1882–1883 ponad 300 marek⁸³.

W 1888 r. kapitał kościelny stanowił 210 marek, natomiast tzw. kapitał proboszczowski – 17 867,77 marek. W ramach rocznej pensji proboszcz otrzymywał wówczas przychody z fundacji mszalnych – 355,32 marek, prawdopodobnie odsetki z tzw. funduszu proboszczowskiego – 689 marek, z fundacji Maximiliana – 60 marek, z *iura stole* – 250 marek oraz z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 900 marek. Suma powyższych dochodów równała się 2 254,32 marki. Z kolei nauczyciel otrzymywał z funduszu szkolnego – 48 marek, z dobrowolnej opłaty za naukę w katolickiej szkole – 60 marek, z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 750 marek. Łączna wartość rocznego uposażenia katolickiego nauczyciela wynosiła 858 marek. Warto wspomnieć, że w tym okresie parafia nie posiadała żadnych długów⁸⁴.

W 1902 r. kapitał kościelny opiewał na 34,33 marki, natomiast proboszczowski – na 18 243,05 marki. W tym okresie kapitał fundacji mszalnych osiągnął poziom 11 779,68 marek. Należy nadmienić, że parafia posiadała wówczas 25 fundacji mszalnych, w ramach których odprawiano rocznie 87 mszy św. Kapitał na rzecz kościelnego i organisty stanowił 1 365,57 marek. Rocznią pensję proboszcza zasilaty wpływy z tzw. nieobciążonych funduszy (prawdopodobnie fundusz proboszczowski) – 631,97 marek, z fundacji mszalnych – 325,72 marek, z innych funduszy – 160 marek, z *iura stole* – 350 marek, z obciążeń miejscowej wspólnoty katolickiej – 95 marek, w ramach państwowego dofinansowania – 636 marek. W sumie proboszcz otrzymywał 2 198,69 marek. Na rzecz pensji nauczyciela przeznaczano wówczas: z funduszu szkolnego – 120 marek, z donacji miejscowych katolików – 10 marek, z diecezjalnego komitetu Stowarzyszenia świętych Bonifacego i Wojciecha w Pelplinie – 720 marek. Powyższe dochody równały się kwocie 850 marek. Do analizowanego czasu parafianie wpłacili także na rzecz prac budowlano-renowacyjnych i utrzymania kościoła ok. 2 tys. marek⁸⁵.

W 1920 r. zarząd generalny Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn przekazał parafii iławskiej 3 tys. marek na pokrycie długu⁸⁶, a w 1922 r. zadłużenie tej

⁸² *Tamże* (9.06.1884).

⁸³ *Tamże*.

⁸⁴ *Tamże*, Missionsbericht 1888.

⁸⁵ *Tamże*, Missionsbericht 1902.

⁸⁶ *Tamże* (24.08.1921).

placówki duszpasterskiej zostało całkowicie spłacone⁸⁷. W 1925 r. zgromadzo-
no na poczet podatku kościelnego 1 300 marek, a dochód z wydzierżawionych
gruntów wynosił 110 marek (rocznie). Dotacja państwowa w tym czasie sta-
nowiła 390 marek⁸⁸. Pod koniec lat 20. XX w. pobierano na rzecz podatku koś-
cielnego 10% wartości podatku dochodowego. W 1928 r. z tego źródła miało
wpłynąć 2,1 tys. marek. Na potrzeby parafii inkasowano również tzw. *Kirchgeld*,
czyli podatek obejmujący wszystkich członków wspólnoty katolickiej, którzy
ukończyli osiemnasty rok życia i podlegali państwowemu opodatkowaniu z ra-
cji odpowiednich dochodów lub posiadanych gruntów. Nie wiadomo jednak,
jaką sumę pieniędzy otrzymywano z tego tytułu⁸⁹.

W 1931 r. podatek kościelny stanowił 15% wartości podatku dochodowego
i 10% wartości podatku gruntowego. Z tego źródła planowano uzyskać 2 700 ma-
rek, jednak ściągальność wynosiła ok. 2 tys. marek⁹⁰. W 1935 r. zadłużenie parafii
z racji wybudowania nowego kościoła i plebanii sięgające 68 tys. marek zmniejszo-
no w dużej mierze dzięki sprzedaży nieruchomości⁹¹. Rok przed wybuchem drugiej
wojny światowej na rzecz podatku kościelnego pobierano 9% wartości podatku
dochodowego i 10% wartości podatku gruntowego. Warto wspomnieć, że wpływy
z tej puli miały przynieść 4 503 marki, a rzeczywisty dochód opiewał na 3 996 ma-
rek (wraz z *Kirchgeld* wynoszącym 400–500 marek). Zadłużenie parafii na dzień
12 marca 1937 r. zmalało do 37 tys. marek⁹². W 1939 r. zastępca wikariusza general-
nego diecezji warmińskiej ks. kanonik Josef Steinki zwracał się do dawnego zarzą-
du generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn oraz do zaprzyjaźnio-
nej diecezji augsburskiej z prośbą o udział w likwidacji zadłużenia iławskiej parafii.
W niwelowaniu długu o wartości 5 741,03 marek partycypowały również władze
diecezji warmińskiej, które we wspomnianym okresie przekazały na ten cel 2 tys.
marek⁹³. W 1940 r. powyższe stowarzyszenie pod szyldem drukarni św. Bonifacego
przesłało na pokrycie iławskich długów parafialnych 5 tys. marek⁹⁴.

Literatura

Achremczyk S., *Iława. Dzieje miasta 1305–2005*, Olsztyn 2005.

Archiwum Zarządu Generalnego Stowarzyszenia św. Bonifacego w Paderborn, Teczka:
Deutsch Eylau.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, I. HA Rep. 151 Finan-
zministerium, Nr. 1202; I. HA, Rep. 151 Finanzministerium IV, Nr. 1804.

⁸⁷ *Tamże*, Missionsbericht 1923.

⁸⁸ *Tamże*, Missionsbericht 1926.

⁸⁹ *Tamże*, Missionsbericht 1929.

⁹⁰ *Tamże*, Missionsbericht 1932.

⁹¹ *Tamże*, Missionsbericht 1935.

⁹² *Tamże*, Missionsbericht 1938.

⁹³ *Tamże* (22.06.1939).

⁹⁴ *Tamże* (15.01.1940).

- Jodkowski M., *Budownictwo sakralne diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2011.
- Kaufmann J., *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, Danzig 1905.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 2, *Słownik*, Olsztyn 2003.
- Kopiczko A., *Katalog duchowieństwa katolickiego w diecezji warmińskiej (do 1945 roku)*, Olsztyn 2003.
- Liedtke A., *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945 roku*, Pelplin 1994.
- Mross H., *Słownik biograficzny kapłanów diecezji chełmińskiej wyświęconych w latach 1821–1920*, Pelplin 1995.
- Rocznik diecezji warmińskiej 1985*, Olsztyn 1985.
- Schematismus des Bistums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin*, Pelplin 1904.
- Traba R., *Kościół rzymskokatolicki*, w: *Historia Pomorza*, t. 4, (1850–1918), cz. 2, *Polityka i kultura*, red. S. Salmonowicz, Toruń 2002.
- Zawadzki W., *Duchowieństwo katolickie z terenu obecnej diecezji elbląskiej w latach 1821–1945*, Olsztyn 2000.

The parish of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary in Iława in 19th and the first half of the 20th century

Summary

In the middle of the 19th century, a large part of the soldiers deployed in Iława came from Catholic regions of Germany. Catholic services for them were celebrated by a military chaplain. From 1856, the rector of Radomno celebrated Masses in Iława eight times a year in a rented room. The foundation stone of the new religious building was laid on 27th June 1858, and it was consecrated on 31st May 1860. The pastoral institution in Iława, which belonged to the Bishopric of Culm, was upgraded to a parish on 24th December 1860. Two years later, in the said town, a Catholic school was erected, which initially educated 33 children. The new parish house was built in the years 1866–1867. Projects of a new temple were created in July 1914, but the First World War made it impossible to carry out the investment. The plans of building a new church were reconsidered in the second half of the 1920s. The church in the modernist style was erected in the years 1931–1933. In 1861, 241 Catholics lived in Iława, whereas in 1879, 940 people belonged to the said parish. In 1902, the number of worshippers increased to 1534, and at the beginning of the 1930s, 2400 Catholics lived in the parish. In 1877, the foundation capital of the parish amounted to 4 531.61 marks, and the so-called rector's capital – 11 506.30 marks.

Keywords: the Catholic Church, the Diocese of Culm, the Diocese of Warmia, diaspora, East Prussia, Germany, Masuria, parish, the Sts. Boniface and Adalbert Association, Warmia, West Prussia.